

OSMANLI'DA ULEMADAN AYDINA DÖNÜŞÜM SÜRECİ -SOSYOLOJİK BİR YAKLAŞIM-

Mustafa TEKİN*

A. ULEMANIN SOSYOLOJİK PORTRESİ VE TOPLUMSAL KONUMU

Tarih boyunca Müslüman toplumlarda ilim açısından ciddi roller oynamış olan ulema, tüm birikimlerimizin öznesi olarak dikkat çekmektedir. Bilhassa Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar ulema, Müslüman toplumların bilgi otoritelerinden biri olmakla karakterize olmuştur. Ancak modernleşme süreciyle birlikte, ulemanın bu otoritesi giderek kırılmış ve İslâm dünyasında bilgi bağlamında yeni bir portre olan "aydın" görünür olmuştur. Ulemadan aydına doğru bu dönüşüm, her bakımdan bir zihniyet dönüşümünü de işaretlemektedir. Biz bu makalede, bu dönüşümü sosyolojik perspektiften izlemeye çalışacağız.

"İlim" kökünden türeyen ve âlim kelimesinin çoğulu olan ulema, öncelikle İslâmî ilimlere sahip bir portreye delâlet etmektedir. Âlim halk içinde, İslâmî ilimleri, çok büyük bir ihtimalle geleneksel İslâmî öğrenim üslûbu içinde öğretmek için vazgeçilmez bir kişidir. Aynı zamanda ilmî ve onu başkalarına aktarışına ek olarak, nasıl sadık ve muttaki bir Müslüman olunacağını bilfiil gösteren biridir.¹ Böylece o, Kur'an ve Sünnet'teki bilgileri daha anlaşılır kılmak üzere açıklamakta ve bunu icra ederek örneklik oluşturmaktadır. Burada örneklik oluşturma vurgusunun özellikle altını çizmek gerekir. Çünkü bu vurgu bir yandan ilim ile âlimin ayrılmazlığını her seferinde karakterize ederken, diğer yandan âlimin önderlik vasfını da belirtmiş olmaktadır.

Ulema bugün 'İslâmî ilimleri aktaran kişi' olarak tanımlanmakta ve dolayısıyla onun aktarıcılık dışında özgünlüğü söz konusu edilmemektedir. Fakat bu yargıyı tüm tarihî çağlarda doğrulamak mümkün görünmemektedir. Şurası bir gerçektir ki, ulema yakın tarihî zamanlarda özellikle bir takım dinî bilgileri sadece nakletmekle karakterize olunabilir. Fakat yine de ulemayı bir kereliğine ve bütün za-

* Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. mtekin7@hotmail.com

¹ Ebubekir Bagader, *Modern Çağda Ulema*, Çev. Osman Bayraktar, İst., İz Yay., 1991, s. viii.

manlar için bilgi aktarıcısı olarak tanımlamanın pek doğru olmadığı ortadadır. Diğer yandan, ulemanın bilgi alanını sadece İslâmî ilimlerle sınırlamak da pek doğru bir yaklaşım değildir. Çünkü ulemanın, İslâmî ilimlerin yanı sıra diğer ilimlerle yakın ilişkisi, tarihî seyri içerisinde izlenebilecek bir fenomendir.

Ulema, en başta Kur'an ve Sünnet'e bağlılığıyla aydından ayrılmaktadır. Çünkü gerek aydın gerekse entelektüel hiçbir yere ve özellikle "nas"lara bağlanmakla aydın veya entelektüel olabilmektedir. Fakat günümüzde aydın kavramı, daha çok fonksiyonu itibarıyla ele alındığından, Kur'an ve Sünnet'e bağlı olarak bilgilendirilmiş kişiler de kendileri için aydın veya entelektüel kavramını kullanmakta mahzur görmemektedirler. Bunu bütün sonuçlarına kadar götürdüğümüzde, tarihselliği üzerinde taşıyan aydın ile ulema arasındaki fark şu noktada da ortaya çıkmaktadır: Ulema her seferinde ürettiği bilgileri hem dinî referanslarla kontrol edip, hem de nasları referans verebilirken, aydın veya entelektüel hiçbir şekilde ne düşüncelerini dinî referanslarla kontrol eder, ne de ürettiği bilgiler naslarla örtüşse bile nasları referans verebilir.

Anlaşıldığı kadarıyla ulemayı belirgin kılan unsur din ile yakın ilişkisi olmaktadır. Ulema dinsel bilgilere hâkimiyeti ve yaşayışı oranında hem konumunu pekiştirmekte, hem de halk katındaki meşruiyeti devam ettirmektedir. Ulema sıradan halktan, Allah'ın hüküm ve hikmetlerini daha iyi bilen ve bunların gereğine uygun bir yaşayışla ayrılmış kimselerdir ve farklılaşma çizgisi sırf bilgisel olmadığı gibi siyasal da değildir. Buna göre din, ulemanın halk ve devletle paylaştığı bir eksen durumundadır ve işleyiş eksiklikleri olsa bile bu üç öğeyi birbirine bağlamaktadır.² Ulema aynı zamanda, fikirleri kolaylıkla bir köşeye atılamayan ve dinî değerlerin himayesini üstlenen³ bir konumda olması hasebiyle de din ile direkt ilişkilendiriliyordu. Hatta yeni teknoloji alımları ile ilgili problemlerde de ulemanın gerekçesinin meşruiyetini din oluşturuyordu. Meselâ, bir Venedik kadırgasının yapımı ve donatımını örnek almak isteyen sultana karşı itirazlarda ulema, kâfirlere karşı yeni savaş yöntemlerini öğrenmenin kutsal cihat uğruna caiz olduğuna fetva vermiştir.⁴ Tüm bunlar ise ulemanın dinin hamisi rolünü pekiştirmektedir.

Ulema-toplum ilişkisinin temel eksenini de din ve bu çerçevede bilgi oluşturmaktaydı. Oluşan hiyerarşik yapı içerisinde ulema, ilmi ve dindarlığı ile toplumdaki farklılaşmakta, fakat yine bu bilgi ve dindarlık ile tekrar halkla bütünleşmekte idi. Geleneksel yapıda toplum üyeleri bilgi seviyelerine göre tasnif edilmekte ve konumlar bu tasnif çerçevesinde belirlenmekte idi. Avam da denilen halk, ne bilgi düzeyi ne de bilgiyi üretme açısından yeterli donanıma sahip olmadığı için hem hiyerarşik yapıda konum olarak ulemadan altta yer almakta, hem de ulemaya bağlı olmaktadır. "Halk çoğunlukla mümtaz ve meşhur bir âlimi kendilerinin temsilcisi, hükümet karşısındaki sözcüleri ve ihtilâfların olduğu yerde hakem vazifesini gören kişi olarak addetmiştir. Ulemanın pek çoğunun başarısı, halkın desteğine ve ona

² Mustafa Aydın, "Aydının Tarihsel Misyonu ve Toplumumuzdaki Konumu", *Umran*, S. 29, s. 14-15.

³ Şerif Mardin, "Türkiye'de Muhalefet ve Kontrol", *Türk Modernleşmesi*, 5. baskı, İst., İletişim Yay., 1997, s. 179.

⁴ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, 8. baskı, Ank., T. T. K. Yay., 2000, s. 42.

arka çıkmasına bağlı olmuştur. Bu, onları otomatik biçimde tartışmasız tesir ve kudret sahibi halk önderleri yapmıştır.⁵ Ayrıca topluluğun, varolan ve uygulanan hukuk sistemine mutlaka itaat etmesi söz konusu olduğu için, daha fazla bilgi sahibi olan ilim erbabının görüşlerine saygı duymak son derece doğal bir şeydi.⁶

Ulemanın halk nezdindeki bu itibarı onun devlet ve politik güç ile ilişkisinde de belirleyici olmuştur. Bunun için devlet kendi meşruiyetinin devamı için ulemayı yanına almaya titizlik göstermiştir.⁷ Bu otoritesinin farkında olan ulemanın, genel yöneticilere karşı şehir ve kasabaların, oradaki genel Müslüman cemaatin vatandaşlık haklarının ve çıkarlarının temsilcileri olmalarından dolayı emirlere soğuk davrandığı vâkidir.⁸ Zira ulemanın dine göre ikaz etme görevi vardır. Meselâ Osmanlı'da padişah icra vasıtasıdır. En azından teoride dine göre hareket etmek zorunluluğu bulunmakta, aksi bir durumda ise ulema ikaz etmektedir.⁹ Daha da ileride bazı durumlarda ulemanın askerle ittifak ederek yönetime muhalefeti söz konusu olmuştur. Askerle ittifak zaman zaman taşralı unsurlarla mümkün olsa da, muhalefetin arkasındaki asıl yönlendirici güç ulema idi. Ulema, muhalefet hareketini İslâmî mirasın arzu edilmeyen değişimlerden korunması öğretisel esasına dayandırıyordu.¹⁰

Ulemanın devlet ve iktidar karşısındaki bu gücüne rağmen, devletle ilişkileri çoğunlukla ulemanın özerkliği çerçevesinde olmamıştır. Nitekim ulema, uzlaşma kabul etmeyen Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Ebû Yûsuf'un Abbâsilerde kâdî'l-kudât görevini kabul etmesiyle ilk ciddi firesini vermiştir. Bu tarihten sonra siyasal iktidarı reddeden veya hiç değilse dışında kalmayı tercih eden sivil ulema ile siyasal iktidara eklemelenmeyi seçen resmî ulema olmak üzere iki zümre teşekkül etti ve bu gelenek Osmanlılara kadar sürüp geldi.¹¹ Özellikle ikinci zümre için bir takım imtiyazlar da söz konusuydu.¹² Esasında çoğunlukla devletten maaş almaları hasebiyle Osmanlı'da ulema devletin kontrolünde olmuştur.¹³ Tabii bütün ulema devletten maaş almamaktadır. Meselâ fıkıh özelinde konuşacak olursak, devletten zeamet veya bir gelir almayan ve yalnızca hukuk ilmine ilişkin ilmî çalışmalarda bulunan ulema olduğu gibi, devlet hizmetinde bulunan kadılar da vardı.¹⁴ Bu şekilde "devlet" merkezli bir kriter olan resmî ve sivil ulema ayrımı her aşamada iyice pekişmiş ve resmî ulema statükocu, sivil ulema ise muhalif tavrıyla ön plâna çıkmıştır. Sözgelimi; devlet merkezli ıslahat hareketlerine devletin nimetlerine mazhar olmuş kesim

⁵ Ebubekir Bagader, *Modern Çağda Ulema*, s. ix.

⁶ Ernest Gellner, "Postmodernizm, Akıl ve Din, Çev. Yusuf Kaplan, *Bilgi ve Hikmet*, S. 4, İst., 1993, s. 87.

⁷ Eyüp Köktaş, "Modern Zamanlarda İslam ve Siyasal Meşruiyet Sorunu", *Bilgi ve Hikmet*, S. 12, İst., 1995, s. 45.

⁸ Ali Coşkun, "Tarihi ve Toplumsal Bağlamı İçerisinde İslam'ın Dinamikleri", *Bilgi ve Hikmet*, S. 8, İst., 1994, s. 60.

⁹ Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, s. 347-348; Hüseyin Çelik, "Türkiye'de Değişim ve Aydınlar", *Türkiye Günlüğü*, S. 62, Ank., 2000, s. 13.

¹⁰ Avigdor Levy, "Osmanlı Uleması ve Sultan II. Mahmud'un Askeri İslahatı", *Modern Çağda Ulema*, s. 29-30.

¹¹ Ali Bulaç, *İslam ve Fanatizm*, İst., Beyan Yay., 1993, s. 54.

¹² Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nde İlmiye Teşkilatı*, Ank., T. T. K. Basımevi, 1988, s. 71-72.

¹³ Şerif Mardin, *İdeoloji*, 4. baskı, İst., İletişim Yay., 1997, s. 147.

¹⁴ Bryan S. Turner, *Max Weber ve İslam*, Çev. Yasin Aktay, Ank., Vadi Yay., 1991, s. 156.

müspet bakıp şeriatı uygunluğuna dair fetva verirken, muhalif kalan ulema ıslahatlara karşı çıkıyor ve bunları gâvur icadı olarak yorumluyordu.¹⁵

İlmiye sınıfı terkiibini telâffuz ettiğimiz andan itibaren çok geniş bir alana adım attığımız açıktır. Çünkü şeyhu'l-İslâmlık, kazaskerlik, kadılık, medrese hocalığı, nakîbü'l-eşrâflık, vakıf ve belediye hizmetleri, fıkıh ve fetva hizmetleri, camiler, adliye¹⁶ gibi ulemanın deruhte ettiği görevlere baktığımız zaman, onların ne kadar geniş bir alanda varlık kazandığını görebiliriz. Özellikle Osmanlı'da toplumun işleyişini düzenleyen merkezî konumlardan birini oluşturan ulemanın oynadığı hayatî rol, denetim altında tuttuğu mesleklerden de anlaşılabilir. Tanzimat'tan önce kadılar ve fakihler, müderrisler ve muallimler, doktorlar ve tedavi hizmeti veren diğerleri, din adamları ve mutasavvıflar, matematikçiler ve mantıkçılar, astronomlar ve münecimler, müzikologlar ve kütüphaneciler ile çok daha düşük oranda olmak üzere yöneticiler ve görevliler neredeyse bütünüyle ilmiyeden çıkıyordu.¹⁷ Devlet teşkilâtında saydığımız ilmî, dinî, idare alanlara ek olarak askerî sahada da istihdam edilmiştir.¹⁸ Dolayısıyla özellikle Osmanlı düzeninde ulema gevşek anlamı ile din adamı ya da başına sarık saran kişi demek değildi. Ulema ocağı bürokrasi gibi bir siyasal rejim kategorisi, ocağıydı.¹⁹ Fakat ulemayı, tarih boyunca İslâm dünyasında sadece Kur'an ve Sünnet'i açıklama, İslâmî ilimlerle sınırlı bir işlev içinde tanımlamaya çalışan yaklaşımlar doğru görünmemektedir. Çünkü ulema bunların da ötesinde toplumu uyarma, toplumun çok geniş anlamda hayat danışmanlığı görevlerini de üstlenmiştir.

B. ULEMADAN AYDINA GEÇİŞ

Ulemadan aydına dönüşüm ise, öncelikle Osmanlı'nın modernleşme ve batılılaşma süreci ile yakından ilişkilidir. Osmanlı Devleti'nin duraklama ve gerilemesi, ilk elde savaş meydanlarındaki yenilgiler dolayısıyla askerî düzeyde görünür olduğundan, öncelikle askerî alanda bir takım yenileşme hareketlerinin yapılmaya çalışıldığını gözlemlemekteyiz. Fakat bir müddet sonra Osmanlı Devleti, "uzun bir süre sistem içinde çözümlenmeye çalıştığı sorunların aslında çok daha derinlerde yatan nedenlerden kaynaklandığı sonucuna vararak, mevcut sistem dışından da düzeltme çarelerinin ithalinin araştırılmasına başlamıştı."²⁰ Dolayısıyla yeni kuşak aydınlar, İslâm dünyasında yaratıcı bir hamle gerçekleştirmek için yeni bir vizyon ve donanımla geleneksel din anlayışlarının karşısında konuşlandılar. Yeni bir hayat tarzı ve yeni bir anlam arayışının içinde oldular.²¹ İşte Osmanlı'nın modern dünya ve değerler ile yoğun ilişkisi bu çerçevede bir anlam kazanmaktadır. Bu açıdan daha ileri

¹⁵ İsmail Kara, *İslamcılığın Siyasal Görüşleri*, İst., İz Yay., 1994, s. 48.

¹⁶ İsmail Kara, "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak/Muhalefete Katılmak", *Divan*, S. 4, İst., 1998, s. 1.

¹⁷ Şerif Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı- Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim*, Çev. Mete Çulhaoğlu, 6. baskı, İst., İletişim Yay., 1997, s. 169.

¹⁸ Cahit Baltacı, "Eğitim Sistemi", *Osmanlı Dünyayı Nasıl Yönetti?*, İst., İz Yay., t.y., s. 261.

¹⁹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İst., Doğu-Batı Yay., 1978, s. 172.

²⁰ Şükrü Hanioglu, "Baticılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 5, İst., İletişim Yay., t.y., s. 1382.

²¹ Mehmet Akgül, *Türk Modernleşmesi ve Din*, Konya, Çizgi Kitabevi, 1999, s. 227.

düzeyde reformlar ve yeni batılı kurumlar ulemadan aydına geçişi hızlandıran önemli faktörlerdir.

Bu ıslahat hareketleri, kadim Osmanlı teşkilatlanması kadar belki onlardan daha fazla ilmiye sınıfını etkilemiştir. Çünkü ilmiye sınıfı, ıslahat hareketlerinin önünde bir engel gibi duran, en azından böyle görünen İslâm'ın, dinî düşüncenin, yerleşik zihniyetin ve geleneksel değerlerin en öndeki temsilcisi, taşıyıcısı ve tabir yerindeyse üreticisi idi. Bu yüzden Osmanlı modernleşmesinin doğrudan veya dolaylı olarak ulemayı bir düşman olarak görmesi ve menfi yönde etkilemesi tabii olarak beklenebilecek bir şeydir.²² Osmanlı ıslahatları karşısında ilmiye sınıfının üç merhale geçirdiğini görüyoruz. İlkin, yeniçerilerin ilgasına kadar sarayla ittifak, ikinci aşamada saray tarafından itilme ve bunun neticesi olarak konumunun gerilemesi.²³

Islahat hareketlerinin modern karakteri, süreç içerisinde aydınının yer almasını hızlandırmıştır. Bu modernleşme süreci, genel olarak ulemayı muhalif bir konuma itmekle birlikte, alt ve üst sınıf ulema arasındaki gerilim modernizasyonla birlikte yeni bir boyut kazandı. Üst sınıf ulema modernleşme projelerini onaylarken, alt sınıf ulema devamlı olarak bu hareketlere karşı çıktı. Çünkü taşra ulemasının herhangi bir konumu ve imtiyazını koruması için bir sebep yoktu.²⁴ Tabii ki taşra ulemasının sahip olduğu bilgi ve kültür düzeyi de bunda etkili idi. Daha sonraki süreçte "ulemanın muhalefetten uzaklaşarak modernleşmeye paralel giden hatlarda ve kendi kişilik ve müktesebatına yabancı mekânlarda varlık alanı arayışı önemli neticeler doğurdu. Her şeyden önce padişahın, bürokrasinin ve aydınların seküler düşünce ve uygulamalarına karşı durabilecek kişi ve kurumlar zaafa uğradı. Buna bağlı olarak ulemanın toplumdaki siyasî ve sosyal yeri, etkinliği ve konumu aydınların gerisine düşmeye başladı; öncü iken takipçi oldular."²⁵

Paradoksal biçimde konumunu güçlendirmek için modernleşme projelerinde yer almaya çalışan ulema için bu süreç, gittikçe imtiyazlı konumu aydın lehine çevirmiştir. Tabii ulema, değişimlerde dinî reflekslerini de göz ardı etmemiştir. Âlimlerin bir kesimi değişimin gidişatını yavaşlatmaya ve İslâmî sınırlar içinde tutmaya çalışırken, aynı zamanda bu değişimin kaçınılmazlığını kabul etmek, gelenek ile reformu uzlaştırmak için çaba sarf ettikleri görülmektedir.²⁶ Bu çerçevede öncelikle Osmanlı'da ulema ile aydın arasında gidip gelen yeni bir portrenin çıkışını izleyebilmek mümkündür.

Bilgi ve yeterlilik, kısaca donanım açısından baktığımızda, bu devirdeki ulemanın temel özellikleri, otantik projelerden çok gelenekselleşmiş ve tarihten devralınmış öğretileri savunmak şeklindeydi. İslâm'ın düşünce ve kültür bakımından parlak dönemleri geçildikten sonra, modern zamanların arefesinde, ulemanın formasyonu tamamen muhafazakârlık, donuklaşmış bir hukuk disiplininin eğitiminin

²² İsmail Kara, *a.g.e.*, s. 47.

²³ İsmail Kara, *a.g.m.*, s. 2.

²⁴ Anzavur Demirpolat, *Ulema, Intellectual and the Modernization of Muslim Societies* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ank., METU, 1994, s. 49.

²⁵ İsmail Kara, *a.g.e.*, s. 49.

²⁶ Abdurrahman Arslan, "Yeni Bir Anlam İçin Yeni Bir Gelecek", *Bilgi ve Hikmet*, S. 1, İst., 1993, s. 27.

ana eksenini oluşturmamasından besleniyordu. Sonuçta ulema toplumsal sorunlar karşısında geri çekilmiştir. Bu geri çekilme, paradoksal bir biçimde anti-lâik bilginin hafızı ve muhafızı olan ulemanın, lâik bilginin de facto yükselmesinin dahili sebebi olmasını doğurmuştur.²⁷ Dolayısıyla ulemanın konumunun zayıflaması ulemanın bilgi ve donanım açısından düştüğü durumla da yakından ilişkilidir. İlk başta ulema, üretim anlamında bir dinamizme sahipken, sonraları kendisini tekrar eden bir konuma düşmüş ve iktidarla ilişkilerini “halk tehdidi” bağlamında da kurmuş ve iktidardan imtiyaz koparıırken halk unsuru hem ulema hem de iktidar tarafından zımnî bir buluşma noktası teşkil etmiştir. Ulema daha sonraları, yeni aydın ve entelektüel tiplerin ortaya çıkışıyla tek güç olma özelliğini kaybetmiştir. Devletin modernleşmeye sahip çıkışı, ister istemez yeni aydın tiplerin baskın olmasını hızlandırmıştır. Öte yandan ulemanın yetersizliği de bu sürece yardım etmiştir. Harbiye, mühendis ve tıp okullarının kuruluşu ve daha sonra bunlara yabancı hocaların atanması, ulemanın toplumsal alandaki konumlarının bir anlamda sorgulanmaya başlanmasıdır. Seküler eğitim kurumları ulemayı sahip olduğu bilgi ve onları değerlendirme açısından yetersiz kılmış ve disfonksiyon hâle getirmiştir. Ulemanın sadece devlet bağlantılı sosyal konumu değil, meydana gelen sorunlar ve batı merkezli üretilen bilgiler konusundaki donanımsızlığı ve yetersizliği ile halk nezdindeki itibarı da zayıflamıştır. Çünkü bu yeni durumda, yeni konum ve bağlantılarıyla ele alınan bilgi, toplumun modern süreçler lehindeki dönüşümünün de etkisiyle ister istemez aydın tipi insanları ön plâna çıkarmıştır.

Bundan başka, “ulemanın konumunun zayıflığı ve otorite kaybı iki ana sebebin sonucudur; ekonomik bağımsızlığın kaybı ve devlet gücü tarafından eğitimin kurumsallaştırılması. Eğitimin kurumsallaşması, eğitim üzerine kontrol mekanizması getirmesi sebebiyle gücün meşrulaştırılması ve ideolojik olarak güç konumlarını güçlendiren otoritelerle önemli bir bağa sahiptir.”²⁸ Devletin, dinî kurumların yanı sıra lâik kurumları açması önceleri ulemayı etkilemedi. Bu kurumlar da ulema tarafından dolduruluyordu. Fakat bu durum gittikçe ulema aleyhine genişlemiştir.²⁹ 1845’te bütün eğitim sistemini yeniden organize etmek için oluşturulan komisyonda, o tarihe kadar ilk ve orta seviyedeki eğitimi kontrol etmiş ulemadan eğitim tekelini zorla almaya teşebbüs edilmişti.³⁰ Yine imparatorluğun eğitim kaynaklarını sivil memurları daha iyi eğitmeye teksif etmesi, iyi eğitim görmüş, açık fikirli ulemanın azalmasıyla sonuçlanmıştı.³¹ Diğer yandan toplumdaki diğer insanların modern bilim dallarında eğitim görmesi, onlara dünya işlerindeki liderliklerini kaybettirmiştir.³² Bu noktada modern bilim olarak fen bilimlerinin ön plâna çıkışı da aydın ulemadan daha belirgin kılmaştır. Fen bilimleri vurgusu aynı zamanda aydınlanma ve modernliğe de bir vurgu olarak okunabilir.

²⁷ Ömer Çelik, “Aydınlık, Din, Gelenek ve Modernite”, *Bilgi ve Hikmet*, S. 1, s. 136-137.

²⁸ Anzavur Demirpolat, *a.g.e.*, s. 39.

²⁹ Şerif Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı-Modern Türkiye’de Din ve Toplumsal Değişim*, s. 173.

³⁰ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, Çev. Komisyon*, 2. baskı, İst., İletişim Yay., 1998, s. 253.

³¹ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 246.

³² İştihak Hüseyin Kureşi, “İslam Toplumunda Ulemanın Konumu”, *Modern Çağda Ulema*, s. 11-12.

Bilginin kitap basımlarının artması ile yaygınlaşması da, ulemanın eğitimdeki tekelini almış ve konumunu zayıflatmıştır. Bu bakış açısından basımlardaki artış, kurulu eğitim yapısı üzerinde olumsuz neticelere sahipti ve onların otoritelerine meydan okuyordu.³³ Bu şekilde modern mekteplerin ders kitabı ihtiyaçlarını karşılamak için klâsik eserlere müracaat edilmiş, böylece klâsik İslâmî bilgiler ilk defa medrese dışına taşarak ulemanın tekelinden çıkmıştır.³⁴ İslâm kültüründeki esotericizm yani bilginin hiçbir ayırım yapılmadan herkesin eline verildiğinde tehlikeli olacağı görüşü, ulema da vardı ve bu sebeple öğrenmeyi kolaylaştıracak teknik yenilikler bir kısım ulema tarafından kuşkuyla karşılanmaktaydı.³⁵ Ayrıca ulema zaten bilgi yönünden halktan farklılaştığı için geleneksel toplumlarda bir konuma sahipti ve ilim ulemanın ayrılmaz bir parçasıydı. Bu durum yani bilgide farklılaşma kalktığında ulemayı yerinde tutan unsurlardan birisi daha ortadan kalkıyor, dolayısıyla halk ile ulema arasındaki mesafe kapanıyordu.

1835'te yayınlanan kalemîye, seyfiye ve ilmiye sınıflarını eşitleyen kanundan da ulema rahatsız olmuştur. Çünkü böyle bir eşitleme gerçekte ulemanın statüsünde bir gerilemeyi yansıtmaktaydı.³⁶ Nitekim o tarihlerde bir toplantıya çağrılan altmış kişiden otuz dördü ulema iken,³⁷ Ocak-1837'de Şûrây-ı Askeriyye adlı mecliste sadece bir tek âlimin bulunması, dinî liderlerin askerî işlerde etkisinin azalışının bir göstergesiydi.³⁸ Böylece ulema, devlet nezdindeki bürokratik görevlerden de uzaklaştırılarak etkisi zayıflatılmıştır. Ayrıca Osmanlı'nın son dönemlerinde, ulemanın bürokrasi ve aydın karşısında gerilemesine de bir anlamda göz yumulmuştur. Böylece "Tanzimat'la başlayan din adamı ile aydın arasındaki mesafe kapatılmamıştır."³⁹

1860'lara gelindiğinde ulema, gerçek anlamıyla bir kültür savaşının patlak vermek üzere olduğunu ve bu savaşta kaybeden tarafın kendileri olabileceğini kavramaya başladılar. Bu noktada İslâmiyet sessiz kalamazdı. Böylece bir uygarlık olarak İslâmiyet'in kültürel içeriği ön plâna çıkarıldı ve bu uygarlığın batı uygarlığı karşısındaki üstünlüğü özellikle vurgulandı. Bu doğrultudaki girişimlerin daha entelektüel düzeyde içerik taşıyanları, İslâmî kültürel temelleri canlandırmaya çalışan ve temelde lâik konumdaki entelijansiya –en açık örneği yeni Osmanlılar- tarafından gerçekleştirildi.⁴⁰ Dolayısıyla İslâm'ın evrensel bir siyasal-sosyal teori olduğunu ispatlama işini üstlenenler, zamanla klâsik ulema geleneği içinde yer alan kişiler değil, doğrudan halka hitap eden aydınlar olmuşlardır.⁴¹

Bu açıdan klâsik Osmanlı kalemîyesinden modern Türk entelijansiyasına geçiş süreci üç safhada incelenebilir. Birinci safha, özellikle tercüme odası ve dış sefa-

³³ Anzavur Demirpolat, *a.g.e.*, s. 56.

³⁴ Mümtaz'er Türköne, "Modernleşme ve İslamlaşma", *Bilgi ve Hikmet*, S. 1, s. 73-74.

³⁵ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 294.

³⁶ Avigdor Levy, *a.g.m.*, s. 48.

³⁷ Avigdor Levy, *a.g.m.*, s. 35.

³⁸ Avigdor Levy, *a.g.m.*, s. 50.

³⁹ Mustafa Özcan, "Bizde ve Batı'da Aydın", *Umran*, S. 29, s. 17.

⁴⁰ Şerif Mardin, *Bedüzzaman Said Nursi Olayı-Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim*, s. 184.

⁴¹ Yalçın Akdoğan, *Siyasal İslam*, İst., Şehir Yay., 2000, s. 77.

ret görevlilerinde tebarüz etmeye başlayan kalemiye kökenli bürokrat aydınların siyasal hayatta ağırlıklı hissettirmeye başladıkları 19. yüzyılın ilk yarısını kapsar. İkinci safhada, küllî batılılaşma yönünde bir sistemleştirme hareketi başlamıştır. Üçüncü safhada ise, ulemanın gerek misyon gerekse kurum olarak devre dışı kalmasıyla birlikte devletle kendisini özdeşleştiren intelijansiyanın kendi içindeki ihtilâfından merkeziyetçi-bürokratik çizginin etkin bir şekilde çıkmasını sağlamıştır.⁴² Görüldüğü üzere devlet içinde ve devletle bağlantılı olarak yetişen aydın, Osmanlı'nın resmî düzeydeki batılı yönelimlerinin bir ürünü gibi görünmektedir. Bu çerçevede, Osmanlı'nın batılılaşma lehindeki dönüşümü derinleştikçe ulemanın boşalttığı alanlara aydınların yerleştiği söylenebilir.

C. SONUÇ

Birkaç yüzyıl öncesine kadar İslâm dünyasının bilgi otoritelerinden biri olan ulema, Osmanlı'da da önemli bir sosyal kategori olarak dikkat çekmektedir. Gerek devlet, gerek halk ilişkileri açısından paranteze alınamayacak derecede önemli olan ulemanın aydına olan serüveni dinle bağlantıları içinde daha anlamlı hâle gelmektedir. Gerçekten çok geniş bir toplumsal yelpazede fonksiyon icra eden ulema, sadece "fıkıh"la özdeşleştirilemeyecek bir portre olmuştur. Ancak modernleşme/batılılaşma süreci ile birlikte yaşanan perspektif dönüşümü, yeni bir tip olan aydının ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Bu süreçte ilkin ulema ile aydın arasında gidip gelmeler yaşanırken, daha sonra "aydın" karakteri giderek kuvvet kazanmıştır.

⁴² Ahmet Davutoğlu, "Türk Entelektüel Geleneğindeki Baskıcı Temayüllerin Kökenleri", *İlim ve Sanat*, S. 13, İst., 1987, s. 18-19.